

A populizmus, mint ellenségkép¹

Körösényi András

Ha van a mögöttünk álló évtizednek kulcsfogalma a nemzetközi és hazai politikai nyelvhasználatban, akkor az a populizmus. A politikai diskurzus főáramában folyamatosan a populista politikusok, mozgalmak, pártok sikereiről vagy visszaeséséről, a populisták szélsőséges vagy/és antidemokratikus nézeteiről és politikájáról olvashattunk, hallhattunk. Csak elvétve találkozhattunk ettől eltérő véleménnyel. Cikkek ezrei, politikatudományi munkák könyvtárnyi tömege értekezett a populizmusról, többségében annak veszélyeiről. A 2016-os és 2020-as amerikai elnökválasztások, a Brexit-népszavazása, a 2019-es európai parlamenti választások, mind sorsdöntő eseményként jelentek meg ebben a diskurzusban, mint ahol eldől, hogy fennmaradnak-e a liberális demokráciák, vagy a populizmus győzelme következtében a történelmi múlt részévé válnak.

Kétségtelen, hogy a populizmus fogalma jelez valami fontosat korunk politikai folyamatairól, alkalmas a politikai dramatizálásra, továbbá egyszerű és könnyen megérthető képet kínál a politikai valóságról. Az alábbiakban mégis kételyeimet fogom kifejezni azzal kapcsolatban, hogy a fogalom elterjedt használata alkalmas lenne a politikai valóság tárgyyszerű, és politikai érdekektől mentes megismerésére és elemzésére. Három tézist fogalmazok meg: a mainstream politikai diskurzusban (1) a populizmusfogalom használata parttalanná vált; (2) a fogalmat ellenfelei definiálták, így mint ellenségkép terjedt el a politikai közbeszédben; és (3) a populizmus jellemzőinek leírása túlfeszített és gyakran önkényes.

1. A fogalom parttalanná válása

A populizmus fogalom elsőpró karrierje, és ez cikkem első tézise, nem segítette a tisztánlátást és az ezredforduló, majd az azt követő politikai folyamatok megértését. A siker ára ugyanis a fogalom parttalanná válása volt. Míg a 19. század végén, majd a 20. század során a populizmus fogalma egy körülhatárolt tartalommal rendelkezett, az ezredforduló óta a fogalom tartalma mértéktelenül kitágult, felhígult. A politikai diskurzus főáramában a populizmus fogalmát túlságosan sok mindenre alkalmazzák: szinte állandó jelzőként szerepel együtt a rasszizmussal, a szélsőjobboldali vagy szélsőbaloldali jelzővel, a nacionalizmussal, az etatizmussal, piac-, kapitalizmus vagy/és globalizáció-ellenességgel, vagy az antiliberalis illetve autoriter jelzőkkel. A fogalom jelentéstartalma ráadásul folyamatosan változik: hol ideológiát, hol politikai retorikát, diskurzust, politikai stílust, korszakot, korszellemet, stratégiát, mozgalmat, politikai pártot, politikusi karaktervonást vagy éppen egy sajátos politikai rezsime jelöl. A populizmus fogalma a politikai leírás és elemzés jolly-jokerévé vált, még a politikatudományban is, amely segítségével egyszerű választ kaphatunk az ezredforduló óta sokasodó politikai kérdéseinkre.

2. Ellenfelei definiálják

¹ Korábbi online megjelenés: <https://www.valaszonline.hu/2021/04/06/populizmus-korosenyi-andras-essze/>

A populizmus diskurzus egy másik problémája, hogy a liberalizmussal, szocializmussal és más politikai mozgalmakkal vagy ideológiákkal ellentétben a fogalmat nem az érintettek maguk, hanem kritikusai és politikai ellenfelei definiálták, így eleve pejoratív, megbélyegző fogalomként terjedt el a politikai közbeszédben. A populizmus fogalma ezzel egy jellegzetes példájává vált annak, amit Reinhart Koselleck aszimmetrikus ellenfogalomnak nevezett. Az ilyen fogalmak használata, írja Koselleck, a „kölcsonös elismerés kizárására” irányul, ugyanis ellentét uralkodik az önmegjelölés és a mások általi elnevezés között, és „lekicsinylő jelentés csúszik a névbe. A másik fél így csak megszólítva érezheti magát, de elismerve nem” – az ilyen ellenfogalmak ezért diszkriminálják a kizártakat. Koselleck klasszikus példái a hellén-barbár, keresztény-pogány, illetve az ember-nem ember vagy *Übermensch-Untermensch* fogalompár voltak. Egy modern példa: a szimmetrikus és tárgyyszerű munkaadó-munkavállaló fogalompár ilyen aszimmetrikus átírata a politikai identitásképzésre és mozgósításra is alkalmas „kizsákmányoló-kizsákmányolt” fogalompár.

Koselleck gondolatmenetéből az következik, hogy a politika megismerése nem lehetséges a konfliktusban résztvevő érdekelt egyik politikai szereplő által konstruált (ellen)fogalmon keresztül, legalábbis a tárgyilagos vagy a tudományos megismerés értelmében. A politikai szereplők ugyanis olyan fogalmakat és valóságképet alkotnak, amely segítségével politikai törekvéseik, cselekvésük és szándékaik értelmet kapnak és igazolhatóak, míg riváisaikat ezen keresztül úgy ábrázolják, hogy azok elutasítása magától értetődővé váljon. A populizmus fogalma ezért így nem pusztán, vagy nem is elsősorban a valóság megragadására, hanem alakítására – azaz politikai célok elérésére – szolgál.

Még a politikatudományban is ez az aszimmetrikus fogalomhasználat a legnépszerűbb, noha ott jóval árnyaltabb megközelítések is jelen vannak. Sőt, a főáramú diskurzussal szemben létezik egy, a populizmussal szimpatizáló baloldali ihletésű elméleti odalom is, amely szerint a baloldali populizmus éppen a demokrácia kiterjesztését célozza: azaz az állampolgári participáció kiszélesítését, a kirekesztett társadalmi csoportok és osztályok emancipációját, a politikai közösségbe való beemelését, és elituralom helyett a népuralom megvalósítását.

3. A populizmus jellemvonásainak túlfeszített leírása

A populizmusról szóló főáramú diskurzus harmadik nagy problémája a jelenség leírásában van. A populizmust olyan unikális, megkülönböztető karaktervonásokkal ruházták fel, amelyek túlfeszítetté váltak: ilyen például a populisták ellenségkép-alkotása; a Nép és Elit szembeállítása; valamint a nép homogenitásának tézise.

(1) Ellenségkép-alkotás

A populistának nevezett szereplőkkel szemben hangoztatott egyik elterjedt vád, hogy konszenzusépítés helyett konfliktusteremtőek, és hajlamosak az ellenségképzésre. Nincsenek kételyeink a megállapítás helyességét illetően. Kérdés azonban, hogy a populisták privilégiuma-e a polarizáló politika, az ellenségkép-alkotás? Aligha. Láttuk, hogy még maga

a populizmus-fogalom is mint aszimmetrikus-ellenfogalom, azaz mint ellenségkép terjedt el a politikai közbeszédben (és részben a politikatudományi irodalomban). A populizmus megbélyegző fogalmát a status-quo őrző liberális diskurzus szereplői alkották meg és vezették be politikai ellenfeleik jelölésére és megbélyegzésére.

A kortárs liberálisok és populisták ellenségkép-alkotása történelmileg korántsem egyedülálló vagy szokatlan jelenség. Maga a klasszikus liberalizmus sem volt mentes ez alól, ellenségképét a francia forradalomtól kezdődően „a trón, a kard és az oltár szövetsége” alkotta. A szocialista/kommunista mozgalom ellenségképének középpontjában a kizsákmányoló burzsoázia, a polgárság, a polgári pártok álltak. De ellenségképet alkotnak a kortárs politika szereplői is, politikai törekvéseiknek megfelelően. A keresztény-konzervatívoknak a gender-mozgalom és a radikális jogkiterjesztő progresszívek, a nacionalistáknak a globalisták állnak ellenségképük középpontjában. A liberálisoknak, zöldeknek, feministáknak, szocialistáknak együttesen ellenségképüket alkotják a jobboldaliak, konzervatívok, keresztények, globalizáció-szeptikusok, nacionalisták, rasszisták, homofókok, transzfókok. Akik a mai palettán nem kedvelik a gender-ideológiát, a politikai korrektséget, az antifa és a BLM radikalizmusát vagy a progresszív mozgalmak valamelyik elágazását, azok ebben az antipopulista diskurzusban hamar szexistának, nőgyűlölőnek, rasszistának és szélsőségesnek, vagy egyszerűen, -- mintegy gyűjtőfogalomként – populistának minősülnek, akiket kizárni igyekeznek a politikai diskurzusból.

Noha az ellenségkép-alkotás a politikai folyamat általános sajátossága, hiszen ennek segítségével megy végbe a politikai cselekvés alapját adó Mi és Ők megkülönböztetés, azaz a politikai közösségképzés, azonban ez nem egyformán vagy mindig és mindenhol azonos intenzitással van jelen. Az eltérések egyik magyarázó tényezője a status quo-hoz való eltérő viszony: a hegemon helyzetű, a tágabb értelemben vett társadalmi, gazdasági és politikai status quo fenntartásában érdekelt politikai ágenseket kevésbé, míg az annak aláadásában, a változásban érdekelt „kihívókat” inkább jellemzi az ellenségkép-alkotás. A populisták ellenségkép-alkotásának sajátos vonásai így más politikai szereplőkkel történő összehasonlításban mutatkozhatnak meg.

(2) A Nép és Elit szembeállítása

Az elterjedt populizmuskép második jellemvonása, hogy az a társadalmat két egymással szembenálló részre osztja, a morálisan jó Népre és a bűnös Elitre, miközben a Népet homogén, egységes szereplőnek tekinti, és ezzel egy antipluralista demokrácia vagy politikaképet alkot. Korántsem alaptalan ez a jellemzés, csakhogy gyakran eltúlzott, és gyengébb formájában számos más politikai szereplőre is áll – a fenti jellemzés ezért kiegészítésre szorul.

Először is, a Népre hivatkozás és az elnyomó elittel történő szembeállítás egyidős a liberális, demokrata és nemzeti mozgalmakkal, a 18-19. század forradalmaival. A liberálisok és demokraták korabeli ellenségképének középpontjában is az uralkodó elit, az arisztokrácia, az egyház és a monarchia állt. Általánosítva, jellemzően a hatalomért küzdő – a hatalomból és

elismerésből kizárt – új, feltörekvő társadalmi és/vagy politikai csoportok sajátossága a nép szembefordítása a társadalmi, gazdasági és hatalmi elitel. A liberálisokat a 19-20. század fordulójától a szociáldemokraták és a kommunisták, majd a fasiszták illetve a nácik is követték ebben a szembeállításban.

A nép elittel történő szembeállítását megfogalmazó politikai erők történetében a 20. század második felétől napjainkig Európában két nagy mintázatot láthatunk. Az első az integráció, a radikális, gyakran rendszerellenes politikai csoportok bekerülése a politikai hatalomba, és ezen keresztül a társadalmi-politikai elitbe. A bekerülők elitellenes radikalizmusa idővel gyengül, illetve siker esetén éppen az egykori radikális csoport válik a társadalmi-politikai status-quo őrzőjévé.

A nép elittel történő szembeállítását képviselő politikai erők történetének másik mintázatát a kartellből történt kirekesztésük jelentette. A hatalmi status-quot megkérdőjelező, az establishmentet kritizáló, radikalizálódó pártokat a hegemon politikai osztály és a mainstream média radikális vagy szélsőséges pártként – majd később, az ezredfordulótól kezdődően egyre inkább populistaként – bélyegezte meg és kétségbe vonta legitimitását. A diszkrimináció egyrészt szimbolikus, másrészt konkrét, pozicionális volt. Olaszországban például az 1950-es évektől az 1990-es évek elejéig kizárták a hatalmi pozíciókból a kommunista pártot és az újfasisztákat, az NSZK-ban a kommunistákat és a neonácikat egyszerűen betiltották. A Szocialisták és a Néppárt közti sajátos osztrák politikai kartell, a *Proporz* rendszere a Szabadságpártot zárta ki a hatalomból és az ahhoz kötődő javakból.

Akiket az ezredfordulótól kezdődően a főáramú diskurzusban populistának neveznek, azok a nép és elit szembeállítását illetően és sok más tekintetben is beleillenek a korábbi mintázatba. Amiben eltérnek, azok zöme a politika feltételrendszerében és környezetében az ezredfordulón és az azt közvetlenül megelőző évtizedekben bekövetkezett korszakos változások (a korábbi politikai törésvonalak felolvadása, a pártok és a parlament jelentőségének hanyatlása, politika perszonalizálódása és mediatizálódása, stb.) következményei.

(3) A nép (politikai) homogenitása, antipluralizmus

A populizmus fogalmának harmadik eleme az, hogy a populizmus antipluralista, mivel a népet politikailag homogén egységnek tekinti és tagadja a politikai véleménykülönbségek létjogosultságát.

Nos, a választásokon manifesztált „népakaratra” történő hivatkozásnak valóban van egy erős antipluralista íze, hiszen ez a nép politikai egységét tételezi. Ezt erősíti a civil társadalom szervezeteinek leértékelése, továbbá a népakarattal szembenállónak bélyegzett politikusok legitimitásának nyílt vagy burkolt megkérdőjelezése, ellenségnek tekintése. Ugyanakkor mégis árnyalnunk kell némileg az antipluralizmus tézisének.

Először is, az antipluralista vonások nem felváltják, hanem inkább kiegészítik a pluralista vonásokat, azokkal együtt vannak jelen: hiszen a populista politikusok éppen a többpárti választások során nyerik el legitimitásukat.

Másodszor, a nemzet vagy a nép egységének tételezése nem a populista politikusok retorikájának sajátja, hanem általánosabb jelenség: a végrehajtó hatalom csúcspozícióját betöltő politikusokat jellemzi. A képviseleti rendszerek lényegéből következik (*pars pro toto* elve), hogy a megválasztott vezető – a rá leadott szavazataránytól függetlenül – már az egész népet képviseli. A paradoxonra jó példa Joe Biden beiktatási beszéde. A beszédben az új elnök az amerikaiak nemzeti egységének fontosságát hangoztatta, noha a beszéd egyes utalásai, majd az ezt követő elnöki rendeletek politikailag erősen megosztóak voltak, hiszen élesen szembefordult elődje politikájával, noha arra az amerikai választók közel fele szavazott.

Befejezés, konklúzió

A populizmus, mint a liberális demokráciákat megkérdőjelező vagy kritizáló politikai csoportok gyűjtőfogalma, azaz mint ellenségkép, a politikai valóságot is formáló harci eszköz egy politikai álláspont védelmében. Mint ilyen, inkább a valóság formálásának, a politikai cselekvésnek, mint megismerésének az eszköze. Azok a vonások, amelyeket a populizmus unikális jellemzőinek tartanak, a modern politika számos más szereplőit is jellemzik.

A populizmus fogalom parttalansága, annak megbélyegzésként való használata nem következmények nélküli. A bűnbakképzés eljárása – amikor minden nem kívánatosnak tartott jelenséget a populisták (és szavazóik) nyakába varrunk – torzítja, gátolja a megismerést. A jolly joker-ként történő fogalomhasználat ugyanis jótékonyan eltakarja azt, hogy a populisták számos olyan politikai, társadalmi és technológiai fejleménnyel együtt érkeztek, amelyek velünk maradnak. Mindez meggátolja a szembenézést azzal, hogy a liberális demokrácia eddig ismert, populisták előtti formájában már nem tér vissza.

Ahhoz, hogy a populizmus fogalma értelmes, a politikai valóság megragadására alkalmas, a megismerésben és a megértésben hasznos fogalom legyen számunkra, először is szűkítenünk kell a tartalmát és pontosítanunk az érvényességi körét, másodszor tehermentesítenünk kell definícióját a politikai-ideológiai szándékoktól, és harmadszor, komparatív módon (azaz más, így pl. szocialista, liberális, feminista szereplőkkel összehasonlítva) kell elemeznünk jellemzőit. Egy szűkebb, tárgyyszerűbb megközelítésben a populizmus elsősorban politikai stílus, performansz, a politikai tér formálásának egy narratív stílusa a hős és a gonosz harcát középpontjába állító politikai mítosszal.